

Oikeus ja oikeus voida pahoin

■ Urpo Kangas

Oikeusjärjestyksen ihmiskuva on armollinen. Oikeusjärjestys sallii jokaisen ihmisen olla sellainen kuin hän on, heikko tai vahva. Oikeus ei pakota ihmisiä yhteen muottiin. Toimiva oikeus ei tarvitse fiktiota ihmisestä, joka on kykenevä tekemään aina rationaalisia valintoja ja harkittuja ratkaisuja. Tässä suhteessa oikeuden ihmiskäsitys on esimerkiksi kansantaloustieteeseen verrattuna realistinen.

Kansantaloustieteen fiktiivisellä ihmiskuvalla, *homo economicuksella*, ei ole vastinetta oikeuden maailmassa. Oikeuden maailma ei rakennu fiktiivisen *homo juridicuksen* varaan. Oikeusjärjestys, joka on poliittisten valintojen ja ratkaisujen sedimentaatio, tunnistaa yksilöiden heikkoudet ja vahvuudet. Oikeus ei myöskään ole mediisiina, jonka avulla olisi ketään mahdollista parantaa. Sen tehtävän oikeus jättää niille, jotka sen osaavat tai ainakin kuvittelevat osaavansa. Oikeus on yhteiskunnan hallinnan väline. Se on ainoa väline, jolla heikkoja on mahdollista suojata vahvojen sortoa vastaan. Tätä roolia oikeudella ei voisi edes käsitteellisesti olla, jos kaikki yksilöt olisivat samanlaisia ja vahvoja.

Oikeus olla heikompi kuin muut

Oikeus voida pahoin tarkoittaa suojattua oikeutta olla heikompi kuin muut. Arjen realismia yhteiskunnassa ovat lasten pahoinvointi, nuorten ja aikuisten syrjäytyminen työelämästä, perheiden hajoaminen, rikollisuus, lisääntyvät mielenterveysongelmat ja väestön ikääntymiseen liittyvät aivoperäiset sairaudet. Näitä ongelmia yhdistää se, ettei oikeus edes yritä ratkaista niitä poistamalla ne yhteiskunnasta. Oikeusjärjestys ottaa nämä ongelmat yhteiskunnallisina tosiasioina, joiden kanssa on pakko elää. Kysymys on vain siitä, miten niiden kanssa voi hallitusti elää. Hallittu elämä on lainalaista elämää.

Oikeusjärjestyksen humanistisen ihmiskuva: esimerkkinä holhousoikeus

Käytän ensimmäisenä esimerkkinä oikeusjärjestyksen humanistisesta ihmiskuvasta holhousoikeutta, josta on säädetty vuonna 1998 voimaan tulleella holhous-toimilailla. Itse käsite holhous esiintyy nykyisin vain lain otsikossa. Kun vanhentuneen ja leimaavan käsitteistön mukaan alaikäinen lapsi oli aina vanhempiensa holhouksen alainen tai täysi-ikäinen saatettiin julistaa holhottavaksi, nykyisin puhutaan lakimääräisestä ja määräyksenvaraisesta edunvalvonnasta.

Holhustoimen tarkoituksena on valvoa niiden henkilöiden etua ja oikeutta, jotka eivät vajaanvaltaisuuden, sairauden, poissaolon tai muun syyn vuoksi voi itse pitää huolta taloudellisista asioistaan. Tuomioistuimien voi määrätä edunvalvojan täysi-ikäiselle, joka sairauden, henkisen toiminnan häiriintymisen, heikentyneen terveydentilan tai muun vastaavan syyn vuoksi on kykenemätön valvomaan etuaan taikka huolehtimaan itseään tai varallisuuttaan koskevista asioista, jotka vaativat hoitoa eivätkä tule asianmukaisesti hoidetuiksi muulla tavoin. Edellytykset edunvalvojan määräämiselle ovat tiukat. Pelkkä sairaus sinänsä ei koskaan vielä riitä sille, että täysi-ikäiselle määrätään edunvalvoja. Sairaudesta täytyy seurata kyvyttömyys omien etujen valvontaan. Vasta tämän kynnyksen ylittäminen avaa ovet yleiselle edunvalvonnalle. Sekin perustuu pienimmän mahdollisen puuttumisen periaatteelle.

Vasta jos vähäisemmät toimet eivät riitä, on mahdollisuus turvautua järeämpiin aseisiin. Jos täysi-ikäinen on kykenemätön huolehtimaan taloudellisista asioistaan ja hänen varallisuusasemansa, toimeentulonsa tai muut tärkeät etunsa ovat tämän vuoksi vaarassa eikä edunvalvojan määrääminen yksin riitä turvaamaan

hänen etujaan, tuomioistuin voi rajoittaa hänen toimintakelpoisuuttaan päättämällä, että:

1) hän voi tehdä tiettyjä oikeustoimia tai valita tiettyä omaisuuttaan ainoastaan yhdessä edunvalvojan kanssa;

2) hänellä ei ole kelpoisuutta tehdä tiettyjä oikeustoimia tai oikeutta valita tiettyä omaisuuttaan; taikka

3) hänet julistetaan vajaavaltaiseksi.

Toimintakelpoisuutta ei saa koskaan rajoittaa enempää kuin asianomaisen edun suojaamiseksi on tarpeen. Toimintakelpoisuuden rajoittamisen tarkoitus on estää muita käyttämästä toisen ihmisen heikkoutta hyväkseen.

Tyypillinen täysi-ikäisen henkilön edunvalvonnan tarve saattaa aiheutua esimerkiksi siitä, että henkilö on vakavan mielenterveysongelman vuoksi kykenemätön huolehtimaan oman taloudellisen perusturvallisuutensa hoitamisesta. Sairas ei mahdollisesti kykene lainkaan huolehtimaan välttämättömistäkään perusmaksuista ja saattaa sen vuoksi esimerkiksi vuokranmaksun laiminlyömisestä johdosta tulla irtisanotuksi asunnostaan. Tällöin hänen heikkouttaan voidaan tukea määräämällä hänelle edunvalvoja, joka huolehtii käytännön asioista hänen puolestaan ja hänen hyväkseen.

Edunvalvonnan perimmäisenä tarkoituksena ei ole rajoittaa ihmisen vapautta, vaan sallia hänen käyttäen omaa vapauttaan siinä laajuudessa kuin se hänen etuaan vaarantamatta on mahdollista. Toimet, jotka eivät tue tämän vapauden käyttämistä, ovat lainvastaisia. Esimerkkinä oikeudellisesti punninnasta tilanteessa, jossa ihminen on toimintatuen tarpeessa, voidaan mainita korkeimman oikeuden ratkaisu KKO 2005:2. A, jolle oli määrätty edunvalvoja, oli sairautensa takia kykenemätön huolehtimaan taloudellisista asioistaan. A:ta vaadittiin julistettavaksi vajaavaltaiseksi.

Tapauksen tausta oli seuraava. Lääketieteellisen selvityksen mukaan vuonna 1945 syntynyt A oli sairastanut kroonista skitsofreniaa vuodesta 1964 lähtien, minkä vuoksi hän oli ollut hoitettavana psykiatrisessa sairaalassa useita kymmeniä kertoja. Hoitaneiden lääkäreiden mukaan

A:ta voitiin pitää täyttä ymmärrystä vailla olevana ja heidän käsityksensä mukaan A oli kykenemätön huolehtimaan raha-asioiden ohella myös käytännön asioista ja itsestään. A tarvitsi kokonaisvaltaista suojaa. Hän oli avun tarpeessa niin taloudellisissa, oikeudellisissa kuin käytännöllisissä itseään ja terveyttään koskevissa asioissa, minkä vuoksi hänet hoitavien lääkäreiden arviota mukaan tulisi julistaa vajaavaltaiseksi. Käräjäoikeus julisti A:n vajaavaltaiseksi. Hovioikeus katsoi, että A oli ollut poistuneena sairaalan tahdonvastaisesta hoidosta joulukuun alun 2002 ja tammikuun 10. päivän 2003 välisen ajan. A oli jälleen 2.8.2003 poistunut sairaalan suljetulta osastolta eikä hänen olinpaikastaan ollut tietoa. Edunvalvonnan vaikeutta ja A:n yhteistyökyvyn puutetta ei voinut pitää tilapäisenä. Tämän vuoksi hovioikeus pysytti alioikeuden ratkaisun asiassa. Asiassa edettiin korkeimpaan oikeuteen.

Korkeimman oikeuden mukaan esitetyn lääketieteellisen selvityksen perusteella on selvää, että A on sairautensa vuoksi kykenemätön hoitamaan taloudellisia asioitaan. Tämä ei kuitenkaan ole asiassa ratkaisevaa, olennaista on se, ovatko hänen varallisuusasemansa, toimeentulonsa ja muut tärkeät etunsa mainitun kykenemättömyyden vuoksi vaarassa.

Holhoustoimilain esitöiden (LaVM 20/1998 vp s. 3) mukaan lain keskeisin aineellinen periaate on *ihmisarvon kunnioittaminen*. Tällä tarkoitetaan sitä, että kun päätetään toimintakyvyltään vajavaisen henkilön eli päämiehen suojaamisesta holhousoikeudellisin toimenpitein, *tulee lähtökohtana pitää ihmisoikeuksien ja perusvapauksien loukkaamattomuutta*. Etusijalla ovat tällöin päämiehen etujen ensisijaisuus ja hänen osallistumismahdollisuuksiensa turvaaminen häntä koskevassa päätöksenteossa. Ihmisarvon kunnioittamisen periaatetta täsmentävät lisäksi *välttämättömyyden ja suhteellisuuden periaatteet*. Välttämättömyyden periaatteella tarkoitetaan sitä, että päämiehen toimintakelpoisuus tulee säilyttää mahdollisimman laajana ja että toimintakelpoisuutta rajoitetaan vain siinä määrin kuin on välttämätöntä päämiehen suojelemiseksi. Suhteellisuuden periaate tarkoittaa, että päämiestä suojaavien keinojen tulee määräytyä

tilanteittain ja tämän suojan tarpeen mukaan. Toisaalta päämiehen itsemääräämisoikeutta joudutaan määrättyissä tilanteissa rajoittamaan hänen omien etujensa suojelemiseksi. Suojelun tarpeen ja itsemääräämisoikeuden välillä joudutaan siten hakemaan tasapainoa (HaVL 19/1998 vp s. 3)

Nämä periaatteet tulee ottaa huomioon myös arvioitaessa sitä, ovatko päämiehen varallisuusasema ja tärkeät edut vaarassa. Ihmisarvon kunnioittamisen periaate sekä päämiehen etujen ensisijaisuus ja osallistumismahdollisuuksien turvaaminen edellyttävät, että päämiehelle tärkeiden etujen vaarantumisesta tulee arvioida päämiehen näkökulmasta eikä esimerkiksi viranomaisen toiminnan joustavuuden tai vaivattomuuden kannalta. Lisäksi etujen vaarantumisesta tulee olla konkreettista ja koskea nimenomaan päämiehen etuja. Kun A ei ollut toimillaan vaarantunut omia etujaan, häntä ei ollut korkeimman oikeuden mukaan syytä julistaa vajaavaltaiseksi. Pelkästään sen vuoksi, että A oli haluton toimimaan yhteistyössä edunvalvojan kanssa ja että A:ta oli vaikea tavoittaa, hänen varallisuusasemansa ja tärkeiden etujensa ei katsottu olevan vaarassa.

Ihmisen haavoittuvuus: esimerkkinä syyntakeettomuus

Oikeus on voimaton ihmisen sairauden edessä, mutta oikeus ymmärtää ihmisen sairautta. Tästä voi esimerkkinä viitata rikosoikeudellisen vastuun sääntelyperiaatteisiin. Rikoslain 3:4.1:n mukaan rangaistusvastuun edellytyksenä on, että tekijä on teon hetkellä täyttänyt viisitoista vuotta ja on syyntakeinen. Tekijä on syyntakeeton, jos hän ei tekohetkellä kykene mielisairaudesta, syvän vajaamielisyyden taikka vakavan mielenterveyden tai tajunnan häiriön vuoksi ymmärtämään tekonsa tosiasiallista luonnetta tai oikeudenvastaisuutta taikka hänen kykynsä säädellä käyttäytymistään on sellaisesta syystä ratkaisevasti heikentynyt (*syyntakeettomuus*).

Syyntakeeton ihminen ei ole rikosoikeudellisesti vastuunalainen teostaan. Ratkaisussa *KKO 2009:56* oli kysymys siitä, voiko syyntakeeton ihminen joutua vahingonkorvausvelvolliseksi

teosta, josta häntä ei tuomittu rangaistukseen. Käräjäoikeus lausui virallisen syyttäjän syytteenä selvitettyksi, että A oli 28.4.2006 tappanut vaimonsa B:n ampumalla tätä haulikolla omakotitalon lasikuistin ikkuna-aukosta, kun B oli ollut noutamassa autoaan omakotitalon pihasta. Tappo oli tehty vakaasti harkiten muun muassa siitä syystä, että A oli jo aikaisemmin uhannut tappaa B:n ja että A oli suunnitellut tekoaan järjestämällä ampumapaikan kuistille poistamalla kuistin ikkunan ja siirtämällä auton pihalla sellaiseen paikkaan, että ampuminen oli mahdollista B:n tullessa lähelle autoa. Käräjäoikeus katsoi A:n syyllistyneen murhaan.

Syyntakeisuusarvioinnin osalta käräjäoikeus päätyi siihen, että A ei ollut pystynyt harhaluuloisuushäiriöistä johtuen normaalilla tavalla ymmärtämään tekonsa tosiasiallista luonnetta ja oikeudenvastaisuutta eikä olisi harhaluuloisesta mustasukkaisuudestaan johtuen kyennyt toimimaan tilanteessa toisella tavalla. A ei ollut myöskään kyennyt normaalilla tavalla säätelmään käyttäytymistään. Käräjäoikeus katsoi A:n olleen tekonsa tehdessään syyntakeeton ja jätti hänet rangaistukseen tuomitsematta. Hovioikeus pysytti käräjäoikeuden ratkaisun asiassa ja korkeimmassa oikeudessa A velvoitettiin suorittamaan ainoastaan kärsimyskorvausta tekonsa johdosta.

Tehtyä ei saa tekemättömäksi, siihen ei edes oikeus kykene. Mutta oikeuden arvovalta ei edellytä sitä, että kaikkia samanlaisia tekoja olisi pakko arvioida samalla tavalla. Vahvan on kannettava vastuunsa, alentuneesti syyntakeisen eli niin sanotun kolmen vartin hullun vastuu on vähäisempää ja täysin syyntakeeton jää rangaistukseen tuomitsematta. Syyntakeeton saa voida pahoin, hänet sijoitetaan voimaan pahoin vankimielisairaalaan. Kukaan ei usko, että hänet olisi siellä mahdollista juridiikan keinoin parantaa.

Oikeus olla sairas: esimerkkinä horjuva mielenterveys

Ihminen ei ole vailla oikeuksia edes silloin, kun hän on syyntakeeton eikä silloin, kun hänet on otettu tahdonvastaiseen psykiatriseen hoitoon. Niin sanotussa pakkohoidossa ei voida pitää

pitkiä ajanjaksoja epämääräisten hoitopäätösten perusteella. Tämä käy oivallisesti ilmi korkeimman hallinto-oikeuden 25.9.2009 tekemästä ratkaisusta. Tapauksessa kriminaalipotilas oli valittanut pitkään kestäneestä pakkohoidosta hallinto-oikeuteen.

Hallinto-oikeus oli pitänyt valituksen johdosta suullisen käsittelyn järjestämistä ilmeisen tarpeettomana muun muassa sillä perusteella, että hoidon jatkamisen edellytyksiä tuli arvioida potilaan päätöstä tehtäessä vallinneen terveydentilan perusteella. Valituksessaan korkeimmalle hallinto-oikeudelle valittaja korosti, ettei hänen hallinto-oikeudelle tekemässään pyynnössä ollut kysymys hänen terveydentilansa arvioinnista vaan *henkilökohtaisesta vapaudesta ja oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin toteutumisesta*.

Korkein hallinto-oikeus totesi, että perustuslain 21 §:ssä turvattu oikeudenmukainen oikeudenkäynti Euroopan ihmisoikeussopimuksen 5 artiklan 4 kappaleen valossa tulkittuna edellyttää, että jos tahdosta riippumaton psykiatrinen sairaalahoido kestää pitkään, hallinto-oikeuden on valittajan hallintolainkäyttölain 38 §:n nojalla tekemästä vaatimuksesta pidettävä kohtuullisin määräajoin suullinen käsittely. Koska valittaja ei kuitenkaan ollut perustellut hallinto-oikeudelle tekemäänsä suullista käsittelyä koskevaa pyyntöä siten kuin valituksessa korkeimmalle hallinto-oikeudelle oli esitetty, hallinto-oikeus oli esittämillään perusteilla voinut jättää suullisen käsittelyn pitämättä.

Heikkojen suojana: esimerkkinä heikomman suojelun periaate

Oikeus voida pahoin on suojattu oikeus. Koko oikeusjärjestyksen kantavana periaatteena olevan heikomman suojelun periaatteen mukaan kenelläkään ei ole oikeudellisesti suojattua mahdollisuutta käyttää toisen heikkoutta hyväkseen. Hyötymiskielto heikomman kustannuksella koskee lähes kaikkia mahdollisia tilanteita. Työntekijää ei saa mielivaltaisesti irtisanoa, vuokralaista ei saa oikeudettomasti häätää eikä sopimussuhteessa saa käyttää hyväkseen toisen riippuvaista asemaa. Jos joku, käyttäen hyväk-

seen toisen pulaa, ymmärtämättömyyttä, kevytmielisyyttä tai hänestä riippuvaista asemaa, on ottanut tai edustanut itselleen aineellista etua, joka on ilmeisessä epäsuhteessa siihen, mitä hän on antanut tai myöntänyt, tahi josta mitään vastiketta ei ole suoritettava, ei täten syntynyt oikeustoimi sido sitä, jonka etua on loukattu.

Testamentti voidaan moitteen johdosta julistaa pätemättömäksi, jos testamentin tekemiseen on vaikuttanut mielisairaus, tylsämielisyyttä tai testamentin tekijän muu sieluntoiminnan häiriö; tai jos testamentin tekijä on pakotettu tekemään testamentti tai hänet on siihen taivutettu käyttämällä väärin hänen ymmärtämättömyyttään, tahdonheikkouttaan tai riippuvaista asemaansa taikka jos hänet on petollisesti viety tekemään testamentti tahi jos hän on muutoin sillä tavoin erehtynyt, että se on määräävästi vaikuttanut hänen tahtoonsa. Ihminen olla oikeusjärjestyksen mukaan olla juuri sellainen kuin on, mutta häntä ei saa käyttää hyväkseen. Valtaosa pätemättömiksi julistetuista testamentteista on sellaisten vanhusten laatimia, joilta on puuttunut testamentintekokelpoisuus pitkälle edenneen dementian johdosta. Oikeusjärjestys ei anna suojaa sellaiselle henkilölle, joka haluaa saada itselleen toiselle kuuluvan omaisuuden viekkauksella ja vääryydellä. Testamentin tekijän tahto ei voi koskaan olla muualla kuin testaattorin omassa taskussa. Jos tahtoa ei ole esimerkiksi siksi, että henkilö on syvästi kehitysvammainen, pätevää testamenttia ei ole mahdollista lainkaan tehdä. Korkein oikeus joutui ottamaan ratkaisussaan *KKO 1991:7* kantaa sellaiseen testamenttiin. Testamentin tekijä oli ollut mongolismin vuoksi älylliseltä suorituskyvyltään 7–8-vuotiaan lapsen tasolla. Korkein oikeus katsoi, että häneltä puuttui kehitysvammaisuuden vuoksi kyky itsenäiseen tahdonmuodostukseen, minkä vuoksi testamentti julistettiin pätemättömäksi.

Oikeus arjessa

Oikeus voida pahoin on yksilön oikeus. Se, että oikeusjärjestys sen hyväksyy, ja jopa suojaa sitä, ei missään tapauksessa tarkoita samalla, että oikeus olisi välinpitämätön ja jättäisi kansalai-

set yksin oman onnensa tai ehkä tässä tapauksessa pikemminkin oman pahoinvointinsa kanssa. Oikeuden paradoksi on siinä, että samaan aikaan kun se hyväksyy hyvin erilaisista lähtökohdista tulevat yksilöt sellaisina kuin he ovat, se samaan aikaan pyrkii hallitsemaan ylivoimaista arkea. Oikeus on tapa jakaa resursseja ja keino korjata yhteiskunnallisia epäkohtia, ilman että samalla edellytettäisiin ihmisen muuttuvan toiseksi. Lastensuojelun rakenteet, ikääntyvän väestön edunvalvontajärjestelmä, vanhusten palvelutalot ja hoitokodit, mielenterveyden avo- ja laitoshoidon järjestelmä, vankilat ja kriminaalihuolto ovat kaikki esimerkkejä rakenteista, jotka turvaavat ihmisen oikeutta olla sellainen kuin hän on. Se mitä me kutsumme hyvinvoin-

tivaltioksi, ei ole muuta kuin niiden rakenteiden kokonaisuus, jolla me turvaamme erilaisissa tilanteissa elävien ihmisten oikeuden olla oma itsensä. Tähän oikeuden ulottuvuuteen liittyvät oikeuden ja moraalien, oikeuden ja välittämisen sekä oikeuden ja oikeudenmukaisuuden välinen suhde. Niiden avulla maailmaa voidaan rakentaa sellaiseksi, että siellä on heikonkin helpompi olla.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston siviilioikeuden professori, jonka opetusala on perhe- ja perintöoikeus. Artikkelin perustuu Tieteen päivillä 12.1.2011 pidettyyn esitelmään.